

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЛЕКСИКА В КОРАНІ

ДОСЛІДЖЕННЯ суспільно-політичної лексики в арабській мові слід розпочати визначенням основної термінології державного будівництва арабо-мусульманського світу, основним джерелом якої традиційно вважаються Коран – Святе Письмо мусульман і перша писемна пам'ятка арабської літературної мови, а також політична традиція чотирьох праведних халіфів.

З приводу перекладу коранічних аятів, які цитуються нижче, зазначимо, що досі відсутній повний україномовний переклад Корану – однієї з найвидатніших у світі пам'яток писемності. Тому при відсутності перекладу українською мовою деяких нижченаведених аятів у дослідженні, фрагментарному перекладі та коментарях В.С. Рибалкіна ми спиралися на російськомовний переклад І.Ю. Крачковського.

Аналіз коранічної семантики лексики, яка в посткоранічний період широко вживалася в суспільно-політичній сфері, дає можливість поділити її на чотири лексико-семантичні групи:

1) Лексеми, які мають загальну, імперсоніфіковану семантику 'влада', 'правління' тощо.

2) Лексеми, які виступають у своєму загальному значенні 'група людей', 'грумада', 'спільнота'.

3) Слова *dūlah* та *quṭr*, семантика яких зазнала переходу коранічних значень 'військова здобич' та 'сторона' до 'країна', 'державна' шляхом метонімії.

4) Слово *malik*, коранічна семантика якого 'цар', 'господин' виокремлюється протиставленням її сакральної 'Господь (Бог)' та термінологічно-політичної (володар, цар) конотацій.

До першої семантичної групи належать такі слова:

sulṭān;
ḥalīfah;
'imām;
wazīr;
wālīn;
šūrā.

Вищезгадані лексичні одиниці, які традиційно використовувалися протягом

історичного розвитку арабо-мусульманської політичної системи в термінологічному ракурсі в якості титулатури правителів та придворних чиновників близькосхідного регіону, виступають у Корані у своїх первинних, абстрактних, нетермінологізованих значеннях – відповідно 'влада', 'спадкоємець (Пророка)', 'взірець', 'помічник (правителя)', 'захисник', 'рада'.

Так, слово *sulṭān* 'султан' запозичене з арамейської мови *šilṭōnā* 'влада' від *š'elaṭ* 'він керував' (пор. в давньоєвр. *šilṭōn* 'влада' від *šālaṭ* 'володіти', 'панувати') [EI 1913–1936, VII, 543–545; Гранде 1998, 13; ИРС 1963, 609]. Питоме арабське дієслово *salata* 'бути міцним', 'бути сильним' часто зустрічається в давній поезії. Дериватом слова *sulṭān* є відіменне дієслово *sallaṭa fulān^{an}* 'alā fulānⁱⁿ' 'наділити когось владою над кимось' [EI 2003, IX, 849a]. Це слово зустрічається в Корані 37 раз [Mu'ğam 1988, 450–451].

Наприклад, у XIV:10:

Qālat rusuluhum 'a fī-l-lāhi šakk^{an} fāṭiris-samawāti wa-l-'arḍ yad'ūkum li yağfira lakum zunūbakum wa yu'ahhirakum 'ilā 'ağalⁱⁿ musammā qālū 'in 'antum 'illā bašar^{an} mišlunā turīdūna 'an tašuddūnā 'ammā kāna ya 'budu ābā 'unā fa 'tūnā bi-sulṭānⁱⁿ mubīn

«Сказали їм посланці: «Чи є сумніви в Аллаху, Творці небес та землі? Він закликає вас, щоб пробачити вам гріхи та відстрочити до названого строку». Вони відповіли: «Ви – лише люди, такі, як ми, ви бажаєте відвернути нас від того, чому поклонялися батьки наші. Тож наведіть нам явну владу!» [Крачковский 1990, 212].

В "Коментарі" двох Джалалів зазначена лексема інтерпретується як 'явний доказ' [Tafsīr al-Ġalālayn]. На підставі її семантичного аналізу зазначимо, що в російському перекладі Корану І.Ю. Крачковського тлумачення слова *sulṭān* як 'влада' не збігається з контекстом зазначеного аята, де воно означає 'явний, очевидний доказ',

у XIV:22:

Wa qāla-š-šayṭānu lammā quḍiya-l-'amru 'inna-l-lāhu wa 'adakum wa 'da-l-ḥaqq wa wa 'adtukum fa 'ahlaftukum wa ma

kāna lī 'alaykum min sulṭan al-āna da'awt-ukum fastağabtum lī fa lā talūmūnī wa lūmū 'anfusakum mā 'anā bi muṣriḥikum wa mā 'antum bi muṣriḥiyya 'innī kafartu bi mā 'ašraktumūnī min qabl 'inna li-z-zālimīna lahum 'azāb^{um} 'alīm

«І мовив Сатана, коли справа була вирішена: «Аллах вам обіцяв обіцянку істини, обіцяв і я, але я обдувив вас, у мене не було над вами влади. Я лише закликав вас, та ви відповіли мені, тож не сваріть мене, а сваріть самих себе. Я не допомагаю вам, та ви не допоможете мені; я зрікаюся того, що ви мене зробили співучасником раніше». Справді, для тиранів – кара болісна» [Крачковський 1990, 213],

у XV:42:

'Inna 'ibādī laysa laka 'alayhim sulṭān^{um} 'illā man ittaba 'aka min al-gāwīn

«Воістину, раби Мої – у тебе немає над ними влади, окрім тих з них, хто заблудив та слідував за тобою» [Крачковський 1990, 218].

У “Коментарі” Ібн Касіра зазначається, що лексема *sulṭān* у контексті зазначеного аята має значення ‘доступ’ та ‘підступ’. Як синоніми наводяться слова *sabīl* та *wuṣūl* [Tafsīr Ibn Kaṣīr],

у XVI:99:

'Innahu laysa lahu sulṭān^{um} 'ālā-l-lazīna ātanū wa 'ālā rabbihim yatawakkalūn

«Воістину, немає у нього влади над тими, котрі увірували та покладаються на свого Господа» [Крачковський 1990, 229].

У “Коментарі” двох Джалалів наголошується на тому, що тут це слово використовується в значенні ‘влада’, ‘міць’, ‘панування’, та як синонім наводиться слово *tasallūt* ‘панування’ [Tafsīr al-Ġalālayn]. Також у “Коментарі” аль-Куртубі йдеться про те, що зазначена лексема вживається в цьому аяті у значенні ‘міць’ та тлумачиться як *qudrah* [Tafsīr al-Qurṭubī].

у X: 68:

Qālū ttahaḥza-l-lāhu walad^{um} subhānahu huwa-l-ḡaniyyu lahu mā fī-s-samawāti wa mā fī-l-'arḍ 'in 'indakum min sulṭān^{um} bi hāzā 'a taqūlūna 'ālā-l-lāhi mā lā ta 'lamūn

«Вони казали: «Взяв Аллах Собі дитину». Слава Йому, Він багатий! Йому належить те, що на небесах та на землі. Немає у вас на це жодної влади! Невже ви будете наговорювати на Аллаха те, чого не знаєте» [Крачковський 1990, 181].

У “Коментарі” Ібн Касіра зазначається, що слово *sulṭān* має значення ‘доказ’. Як синоніми до нього наводиться слово *dalīl* [Tafsīr Ibn Kaṣīr].

І.Ю. Крачковський трактує значення зазначеної лексики, як і в XIV:10, як ‘влада’. Однак це тлумачення суперечить загальній семантиці лексики, що досліджується в контексті вказаних аятів ‘доказ’, ‘аргумент’, яка була встановлена авторами класичних тлумачень Корану (див. вище) [Tafsīr al-Ġalālayn, Tafsīr Ibn Kaṣīr].

Таким чином, лексема *sulṭān* у Корані має абстраговане, імперсоніфіковане значення ‘влада’ (а саме духовна – Божа та диявольська). Вона також зустрічається в значенні ‘доказ’. Отже, в Корані зазначена лексема має релігійне значення. Згодом, у процесі розвитку державності в арабо-мусульманському світі, виникла потреба в розробці відповідної термінології. І тому вона, використовуючись як адміністративний термін, втратила своє абстрактно-релігійне значення ‘влада’, яке було “конкретизоване” в посаді найвищого носія політичної (світської) влади в державі.

Відтак лексема *sulṭān* зазнала таких семантичних змін:

‘влада (а саме духовна)’ → ‘носій (світської) влади’.

Семантика іншого слова – *ḥalīfah*, яке широко зустрічається в Корані, первинно пов’язана з позначенням Адама, який отримав Землю у спадок від Всевишнього. Це слово в ширшому контексті означає праведну людину, яка успадкувала землю від Творця.

Лексема *ḥalīfah* (мн. *ḥalā'if* та *ḥulafā'*) є дериватом дієслова *ḥalafa* ‘успадкувати’, масдаром якого є *ḥilāfah* ‘успадкування’ [Munğid 1996, 192–193] (згодом воно, як і слово *sulṭān* зазнало семантичних змін – почало використовуватися як адміністративно-політичний термін – ‘період правління халіфа’, ‘халіфат’) [Сівков 2002а, 18–22].

Це слово вживається в Корані 9 раз [Mu'ğam 1988, 305].

Наприклад, у II:30:

Wa 'iz qāla rabbuka li-l-malā'ikati innī ḡā'il^{um} fī-l-'arḍi ḥalīfar^{um} qālū 'a tağ'alu fihā man yuṣsidu fihā wa yaṣfiku-d-dimā'a naḥnu nusabbihū bi ḥamdika wa nuqaddisu laka qāla 'innī 'a 'lamū mā lā ta 'lamūn

«Коли ж Господь твій сказав ангелам: «Я поставлю на землі намісника», вони запитали його: «Невже Ти поставиш на ній того, хто чинитиме там нечестя й проливатиме кров, тоді як ми воздаємо хвалу Тобі й визнаємо Твою святість?» [На це] він сказав: «Я знаю те, чого не відаєте ви!» [Рибалкін 2002, 105].

У “Коментарі” двох Джалалів зазначається, що слово *ḥalīfah* у контексті цього аята використовується на позначення Адама, який буде вершити Божу волю на землі [Tafsīr al-Ḡalālayn],

у VI:165:

Wa huwa-l-lazī ḡa ‘alākum ḥalā ‘ifa-l- ‘arḍi wa rafa ‘a ba ‘dakum fawqa ba ‘dⁱⁿ daraḡāⁱⁿ li yabluwakum fī mā ātākum ‘inna rabbākum sarī ‘u-l- ‘iqāb wa ‘innahu la ḡafūrⁱⁿ raḡīm

«Він – Той, Хто поставив вас спадкоємцями на землі і на щаблі возніс одних з вас над іншими, щоби випробувати вас тим, що Він дарував вам. Господь твій швидкий у покарі, проте Він – Усепрощаючий, Всемилосердний!» [Рибалкін 2005а, 160].

Тут слово *ḥalīfah* використовується у формі множини *ḥalā ‘if*. У “Коментарі” двох Джалалів зазначається, що форма множини використовується в значенні ‘людство, якому Господь дав землю у спадок’ [Tafsīr al-Ḡalālayn].

у XXXVIII:26:

Yā Dāwudu ‘innā ḡa ‘alnāka ḥalīfat^{an} fī-l- ‘arḍi faḡkum bayna-n-nāsi bi-l-ḡaqqi wa lā tattabi ‘ al-hawā fa yuḡillaka ‘an sabīli-l-lāhi ‘inna-l-lazīna taḡullūna ‘an sabīli-l-lāhi lahum ‘azābⁱⁿ ṡadāⁱⁿ bi mā nasū yawma-l- ḡisāb

«Дауде! Ми зробили тебе спадкоємцем на землі: тож суди серед людей за істиною та не йди за пристрастями, бо вони зведуть тебе зі шляху Аллаха! Воістину, ті, хто зійшли зі шляху Аллаха, – для них сильна кара за те, що вони забули про Судний день» [Крачковский 1990, 373].

Відтак, у “Коментарі” аль-Куртубі зазначається, що в цьому аяті вищезгадане слово означає людину, яка керує справами інших людей, – правителя [Tafsīr al-Qurṭubī].

Може скластися враження про те, що в Корані це слово означає, окрім Людини – спадкоємця Божого на землі, також і правителя – помазаника Божого, який править людством від Його імені. Здавалося б, значення лексеми *ḥalīfah* у цьому контексті може пояснити пізніші семантичні зміни:

‘людина, яка успадкувала від Бога землю’ → ‘людина, яка була обрана Богом для керування людьми’.

Однак насправді тут немає жодних суперечностей у світлі теорії сакрального походження влади (у традиції трьох монотеїстичних релігій Давид (коранічн. Дауд) справді був обраний Богом на царювання).

Як відомо, первинне релігійне значення цього слова нівелювалося; воно спочатку використовувалося на позначення титулу спадкоємця політичної влади Пророка Абу Бакра – *ḥalīfat rasūl ‘allāh*, а згодом – титулу правителя ісламської держави – халіфату.

Отже, як і у випадку з словом *sulṭān* лексема *ḥalīfah* також зазнала семантичного розвитку в напрямку десакралізації, персоніфікованої конкретизації та термінологізації понять ‘влада’ та ‘успадкування’ (див. вище).

Ще одна лексема – *‘imām* – подібно до попередніх слів, семантичні особливості котрих ми вже розглянули, – зазнала подібного розвитку свого значення.

Слово *‘imām* (мн. *‘a ‘immaḡ*) від дієслова *‘amma*, має значення ‘стояти попереду’, ‘бути на чолі’, ‘керувати чим-небудь’ [Рибалкін 2002, 126; Ислам 1991, 97]. Його первинна семантика – ‘зразок’, ‘зразок для наслідування’, ‘вождь’ (персоніфікація поняття ‘зразок’, ‘приклад’). Звідси відіменне дієслово *‘i ‘amma* ‘слідувати (за кимось)’, ‘дотримуватися (чогось)’ [Lisān al-‘arab].

Це слово зустрічається в Корані 12 раз [Mu‘ḡam 1988, 103].

Наприклад, у II:124:

Wa ‘iz ibtalā ‘Ibrāḡhīma rabbuhu bi kalimātⁱⁿ fa ‘atammahunna qāla ‘innī ḡā ‘iluka li-n-nāsi ‘imām^{an} qāla wa min zurriyyatī qāla lā yanālu ‘ahḡī-z-zālimīn

«(Згадай,) як Господь випробував Ібрагіма словами і як той виконав їх. Він сказав: «Я зроблю з тебе для людей імама». Той запитав: «А з моїх нащадків?» Він відповів: «Мій заповіт не стосується нечестивців»» [Рибалкін 2002, 126].

У “Коментарі” Ібн Касіра наголошується на тому, що слово *‘imām* у цьому контексті використовується у значенні ‘зразок для наслідування’ (для людей) (*‘imām yuqtadā bihi wa yuḡtazā ḡazwahu*), та наводиться до нього синонім *quḡwah* [Tafsīr Ibn Kaṡīr].

Однак згодом це слово отримало своє релігійно-політичне термінологічне значення 'світський та духовний керівник ісламської держави', а також 'предстоятель віруючих на молитві' [Ислам 1991, 97], у XVII:71:

Yawma nad'ū kulla 'unāsīn bi 'imātihim fa man ūtiya kitābahu bi yamīnihi fa ūlā'ika yaqra'ūna kitābahum wa lā yuzlamūna fatīl^{an}

«В той день, коли Ми закликаємо всіх людей з їхнім предстоятелем, та той, кому буде дана його книга в десницю, ті будуть читати свою книгу за не будуть ображені і на фінікову плівку» [Крачковский 1990, 238].

У "Коментарі" Ібн Касіра наголошується на тому, що в цьому аяті зазначена лексема має значення 'Скрижалі Хранімі' – Книга, де записані добрі та злі вчинки людини (*al-lawḥ al-mahfūz*) – та також наводиться й інше її значення 'той, за ким слідує люди', '(духовний) керманіч' [Tafsīr Ibn Kaṣīr]. У коментарі до Корану, який був укладений групою сучасних мусульманських вчених, зазначається, що Скрижалі Хранімі, на яких було записано та збережено Коран, – Боже знання, яке охоплює весь Всесвіт [Свет Священного Корана 1999, 19, 361-362],

у XXXVI:12:

'Innā naḥnu nuḥyī-l-mawtā wa naktubu mā qaddamū wa 'āsārahūm wa kulla šay'ⁱⁿ 'aḥṣaynāhu fī 'imāmⁱⁿ mubīn

«Але ж ми оживляємо мертвих та записуємо, що вони уготовляли раніше, та їхні сліди, та всяку річ ми рахували в ясному оригіналі» [Крачковский 1990, 360].

В "Коментарі" Ібн Касіра зазначається, що в цьому аяті, як і в попередньому, зазначена лексема має значення 'Скрижалі Хранімі' (див. вище) [Tafsīr Ibn Kaṣīr]. Те ж значення цього слова наводиться і в "Коментарі" двох Джалалів [Tafsīr al-Ġalālayn].

У коментарях до перекладу Корану І.Ю. Крачковський відзначає, що Буль вважає цю лексему запозиченою з комерційної мови, як *гросбух* [Крачковский 1990, 596].

Це слово, як і решта досліджуваних слів, зазнало схожих семантичних змін:

абстрактно-релігійне значення (нетермінологізоване та імперсоніфіковане) → конкретно-релігійне термінологічне значення → релігійно-політичне термінологічне значення.

Лексема *wazīr* вживається в Корані у значенні 'помічник' 2 рази [Mu'ḡam 1988, 918].

На думку деяких дослідників, слово (і, пізніше, посада) *wazīr* має іранське походження; воно було запозичене в арабській мові та потім "повернулося" до сучасної перської мови вже з арабської. В авестійській мові слово *vichira* має значення 'той, хто (щось) вирішує', 'суддя'; в мові пехлеві слова *vichir* та *vajir* мають значення 'рішення'. Зокрема, М. Енгер провів етимологічне дослідження слова *wazīr* та стверджує, що ця посада перейшла з Ірану до держави Лахмідів. Т. Нельдеке розглянув слово *wuzarā'*, яке зустрічається у Табарі на позначення придворних чиновників сасанідського правителя, вказуючи на те, що це слово походить з мови пехлеві. А. Крістенсен досліджував функції прем'єр-міністра держави Сасанідів, який мав титул *Buzurg-framadār*, та підтвердив думку М. Енгера про те, що посада великого візира у тій формі, яка була відома за часів Аббасидського халіфату та яка з того часу збереглася в усіх мусульманських державах, була безпосередньо запозичена від Сасанідської держави. Р.А. Ніколсон також схиляється до тієї думки, що посада візира має перське походження, визнаючи, однак, що саме слово є арабським. Думка А. Крістенсена була піддана серйозній критиці видатним російським сходознавцем В. Бартольдом, який наполягав на тому, що слово *wazīr* є арабським, оскільки посада сасанідського *Buzurg-framadār* зберігалася до 6 ст., та наголошував на тому, що *візірат* виник внаслідок адміністративного розвитку посади секретаря (*kātib*), яка була поширена в Омейядському халіфаті та ускладнення його функцій. Він пише, що вона відповідала іранськ. *dapir* та зазначає, що посада *бузург-фрамадара* не могла бути запозиченою в Омейядській державі, оскільки на той час сама посада вже не існувала та в цю епоху не була засвідчена наявність посади всемогутнього прем'єр-міністра.

М. Спренглінг каже про те, що слово *vichir*, маючи два значення – 'рішення' та 'юридичний документ', у мові пехлеві саме по собі не використовується для позначення жодного з можновладців та чиновників Сасанідської імперії. Інші автори, які досліджували питання етимології

лексеми *wazīr*, зводять іранський вплив на виникнення самого титулу до мінімуму. Наприклад, Г.Е. фон Грюнебаум у своїй книзі «Класичний іслам» висловлює думку про те, що обов'язки та титул *wazīra* мають арабське походження. Б. Спупер, припускаючи арабську етимологію слова *wazīr*, наголошує на тому, що той, хто перебував на посаді візира, займав посаду сасанідського *wuzurg-framadhar*. Теорія про іранське походження цього слова має недолік, оскільки мало знані функції сасанідського прем'єр-міністра, з яким співставляється *wazīr*.

Арабські ж філологи виводять традиційну етимологію *wazīr*. Зазначається, що це слово є дериватом слова *wizr* 'тягар' та позначає того, хто призначається правителем з метою надання допомоги в керуванні державними справами. Видатний арабський граматист Абу Ісхак аз-Заджадж наголошує на тому, що воно походить від *wazar* 'притулок'. Можна зробити припущення, що він виводить етимологію цього терміна таким чином тому, що правитель звертався до *wazīra* за допомогою в керуванні державними справами [Сівков 2003а, 34–36].

Наприклад, у XXV:35:

Wa laqad ātaynā Mūsā-l-kitāba wa ġa 'alnā ma'ahu 'ahāhu Hārūna wazīr^{an}

«Ми дарували Мусі книгу та зробили разом з ним його брата Гаруна візиром» [Крачковский 1990, 298].

У «Коментарі» Ібн Касіра згадується, що в контексті зазначеного аята це слово має значення 'пророк, який надає підтримку та допомогу' (*nabiyyu muwāzir wa mu'ayyid wa nāsir*) [Tafsīr Ibn Kaṣīr].

Зазначене слово також, як і попередні, зазнало таких семантичних змін: 'помічник (імперсоніфіковане поняття)' → 'міністр' (термін – уособлення поняття 'допомога').

Лексема *wāl^{im}* вживалася в Корані у значенні 'захисник', 'заступник' лише один раз [Mu'ğam 1988, 933].

У XIII:11:

Lahu mu'aqqibāt^{im} min bayni yadayhi wa min ḥalfihi yaḥfazūnahu min 'amri-l-lāhi 'inna-l-lāha lā yuḡayyuru mā bi qawm^{im} ḥattā yuḡayyurū mā bi 'anfusihi wa 'izā 'arādā-l-lāhu bi qawm^{im} sū^{an} fa lā maradda lahu wa mā lahum min dūnihi min wāl^{im}

«Кожен має повсякчасних супутників перед собою та позаду себе, що охороняють

його за велінням Аллаха. Аллах не змінює того, що є в людях, поки вони самі не змінять того, що в їхніх душах. Коли ж Аллах жадає людям чогось лихого, ніщо не зможе перешкодити в тому і немає у них жодного заступника, окрім Нього» [Рибалкін 2004в, 144].

У «Коментарі» аль-Куртубі зазначається, що слово, яке розглядається, має значення *malġa* 'притулок' та *nāsir yamna 'uhum min 'azābihi* 'той, хто може захистити їх від мук Аллаха' [Tafsīr al-Qurtubī].

Таким чином, ця лексема зазнала такого розвитку своєї семантики:

'притулок', 'захистник' (імперсоніфіковане нетермінологізоване поняття) → 'правитель', 'губернатор (провінції)'.

Слово *šūrā* 'рада', 'консультація' згадується один раз [Mu'ğam 1988, 496].

У LXII:38:

Wa-l-lazīna staġābū li rabbihi wa 'aqāmū-ṣ-ṣalāta wa 'amruhum šūrā baynahum wa mimmā razaqnāhum yunfiqūn

«І тих, котрі відповіли своєму Господу та вистоювали молитву, а справа їх – по раді між ними, та витрачають вони з того, чим Ми їх наділили» [Крачковский 1990, 398].

У тлумачному словнику класичної арабської мови «аль-Камус аль-Мухит», укладеному видатним лексикографом аль-Фірузабаді, відзначається, що *šūrā* (синонім – *mašwarah*) – дериват дієслова *'ašāra 'alayhi bikazā* 'наказати (йому) ('amarahu)' [al-Qāmūs al-muḥīṭ]. В «аль-Мунджід» вказується на те, що зазначена лексема – слово, яке вживається в значенні *tašāwur* 'рада', 'консультація', або, як це зазначалося вище, ім'я – дериват дієслова *'ašāra 'alayhi* 'наказати', 'порадити', 'вказати' [al-Munġid 1988, 407]. У «Коментарі» Ібн Касіра до зазначеного аята ми знаходимо таке тлумачення його пасажу, де зустрічається лексема *šūrā*:

«Вони не вирішують справи, поки не порадяться щодо них, щоб допомогти один одному своїми думками в таких питаннях, як, наприклад, війна та таке інше» [Tafsīr Ibn Kaṣīr].

В епоху правління «праведних халіфів» це слово було використоване як адміністративний термін на позначення консультативного та дорадчого органу, до складу якого входили визначні представники курейшитів, котрий обрав Османа Ібн

Аффана третім халіфом мусульман після вбивства Омара Ібн аль-Хаттаба в місяці зу-ль-хиджжа 23 р.г. (листопад 644 р.) [EI 2003, IX, 504b].

Таким чином, подібно до інших лексем, коранічна семантика яких є предметом аналізу, зазначене слово також зазнало переходу значення від узагальнено-нетермінологічного до конкретизовано-термінологічного.

До другої семантичної групи належать такі лексеми:

'ummah;
millah;
ṭā'ifah;
qawm;
ḥizb;
ša'b;
qabīlah.

У своєму коранічному вжитку вони набувають абстрактного значення: 'група людей', 'грумада', 'спільнота', яке іноді отримує релігійне забарвлення – 'релігійна громада', 'єдиновірці'. До цієї тематичної групи також примикають *ša'b* та *qabīlah*, але, на відміну від вищезгаданих слів, особливістю їхньої загальної семантики є 'опредмечення' та конкретизація значення. Коранічні екзегети не прийшли до спільної думки щодо семантики *ša'b*. На думку одних коментаторів, ця лексична одиниця позначає найвищу одиницю племінного поділу [Tafsīr al-Ġalālayn, Tafsīr Ibn Kaṣīr], на думку інших – неарабські племена [Tafsīr Ibn Kaṣīr]. З приводу значення слів *qabīlah* та *ša'b* серед коментаторів існують два погляди. Одні екзегети стверджують, що воно позначає одиницю племінного поділу, нижчу за *ša'b* [Tafsīr al-Ġalālayn, Tafsīr Ibn Kaṣīr], на думку інших – воно вказує на арабські племена [Tafsīr Ibn Kaṣīr].

Слово *'ummah* (мн. *'umam*) у своєму значенні 'народ', 'грумада', можливо, було запозичене з давньоєвр. *umma* чи арамейськ. *ummatā* [Ayalon 1987, 21; ИРС 1963, 38].

У класичних тлумачних словниках вказується на те, що воно вживалося у значенні 'група (людей), спільнота (*ḡamā'ah*)', 'релігія'. Як синонімічні наводяться такі лексеми, які вживаються на позначення поняття 'релігія', 'релігійний закон':

al-ṭarīqah wa al-dīn [Muḥṭār al-siḥāh] та *al-šir'ah wa al-dīn* [Lisān al-'arab].

Ця лексема зустрічається в Корані 63 рази [Mu'ḡam 1988, 102-103].

Наприклад, у II:128:

Rabbanā waḡ'alnā muslimīna laka wa min zurriyyatina 'ummat^{an} muslimat^{an} laka wa 'arinā manāsikanā wa tub 'alaynā 'innaka 'anta-t-tawwābu-r-raḥīm

«Господи наш! Зроби нас покірними Тобі, а з наших нащадків – покірну Тобі громаду. Покажи нам місця нашого поклоніння і прийми каяття наше, адже ти – Всепрощаючий, Всемилосердний!» [Рибалкін 2002, 127].

У "Коментарі" Ібн Касіра зазначається, що в контексті вказаного аята слово *'ummaḥ* вживається в значенні 'араби та інші народи – нащадки Ібрагіма'. В "Коментарі" двох Джалалів зазначена лексема інтерпретується шляхом наведення синоніма *ḡamā'ah* 'група (людей)' [Tafsīr Ibn Kaṣīr; Tafsīr al-Ġalālayn];

у XI:118:

Wa law šā'arabbuka la ḡa'ala-n-nāsa 'ummat^{an} wāḥidat^{an} wa lā yazālūna muḥṭalifīn

«Якби Господь твій захотів, Він зробив би людей єдиною громадою. Проте люди не перестають сперечатися між собою» [Рибалкін 2004а, 111].

У "Коментарі" двох Джалалів наголошується на тому, що вищезгадане слово використовується тут ще в абстрактно-релігійному значенні 'ті, у кого одна релігія', 'єдиновірці' (*'ahl dīn wāḥid*) [Tafsīr al-Ġalālayn].

У сучасній арабській мові *'ummah* широко застосовується на позначення поняття 'нація', зберігши своє релігійно марковане значення '(ісламська) громада', 'мусульмани'.

Ця лексема також зазнала таких семантичних змін:

абстрактне значення (нетермінологізоване) → абстрактно-релігійне термінологічне значення → конкретно-релігійне термінологічне значення → релігійно-політичне термінологічне значення.

У Корані слово *millah* вживається виключно в значенні 'релігія'. Зазначається, що хоча арабські філологи й гадають, що цей термін належить до питомої арабської лексики, однак аргументи, які вони висувають з метою обґрунтування своєї думки є надуманими. Дослідження етимології зазначеного слова переконливо свідчить на

користь того, що воно походить від давньо-євр. *milla* та сир. *melltā* ‘вираз’, ‘слово’ (переклад грецьк. *logos* [ИРС 1963, 339; EI 2003, VII, 61a].

Як гадають, використання цієї лексеми не було засвідчене в доісламський період і вона могла бути запозичена самим пророком Мухаммадом [EI 2003, VII, 61a].

Вона зустрічається в Корані 15 разів [Mu‘ğam 1988, 849–850].

Наприклад, у VII:89:

Qad iftaraynā ‘alā-l-lāhi kazib^{an} ‘in ‘udnā fī millatikum ba ‘da ‘iz nağğānā-l-lāhu minhā wa mā yakūnu lana ‘an na ‘ūda fthā ‘illā ‘an yašā ‘a-l-lāhu rabbuna wasi ‘a rabbunā kulla šayⁱⁿ ‘ilm^{an} ‘alā-l-lāhi tawakkalnā rabbanā ftaḥ baynanā wa bayna qawminā bi-l-ḥaqqi wa ‘anta ḥayru-l-fātihīn

«Ми звели б на Аллаха наклеп, якби повернулися до вашої віри, після того як Аллах врятував нас від неї. Не годиться нам повертатися до неї, якщо не побажає Аллах, наш Господь. Охоплює наш Господь усе суще своїм знанням! На Аллаха ми покладалися! Господи наш! Розсуди поміж нами і нашим народом правдиво, адже Ти – найліпший із суддів» [Рибалкін 2005б, 132];

у II:120:

Wa lan tardā ‘anka-l-yahūdu wa lā-našārā ḥattā tattabi ‘a millatahum qul ‘inna hudā-l-lahi huwa-l-hudā wa la ‘in ittaba ‘ta ‘ahwā ‘hum ba ‘da-l-lazī ḡā ‘aka min al- ‘ilmi mā laka min allāhi min walīyⁱⁿ wa lā našīr

«Ніколи не будуть задоволені тобою ні іудеї, ні християни, допоки ти не підеш за їхнім віросповіданням. Скажи, [Мухаммаде]: «Тільки шлях Аллаха – істинний дороговказ». Якщо ж ти спокусишся їхніми пристрастями, вже діставши [істинне] Знання, не буде тобі Аллах ні покровителем, ні заступником» [Рибалкін 2002, 125],

у II:135:

Wa qālū kūnū hūd^{an} ‘aw našārā tahtadū qul bal millata ‘Ibrāhīma ḥanīf^{an} wa mā kāna min al-mušrikīn

«Вони (іудеї та християни [Рибалкін 2002, 128] говорять: «Будьте іудеями чи християнами – підете праведним шляхом». Скажи, [Мухаммаде]: «Ні, [ми будемо дотримуватися] віри Ібрагіма – ханіфа, бо він не був багатобожником» [Рибалкін 2002, 128].

В.С. Рибалкін вказує на те, що ханіф – той, хто вірує в Єдиного Бога, зрікся ідо-

лів, робить благочестиві справи, набожна людина. Він наголошує на тому, що у доісламській Аравії так називали людей, які дотримувалися ритуальної чистоти, вірили в Єдиного Бога, але не приєднувалися ні до християн, ні до іудеїв. Ханіф протиставляється язичникам-багатобожникам. У Корані ханіфом названо Ібрагіма, релігію якого відродив Мухаммад. Це слово з’являється в Корані в мединський період і виступає синонімом терміна *муслім* [Рибалкін 2002, 128].

У VII:89 зазначена лексема позначає язичників-багатобожників, у II:120 – християн та іудеїв, а в II:135 – релігію Ібрагіма [EI 2003, VII, 61a].

У пізнішій та сучасній арабській мові слово *millah* досі має значення ‘релігія’, ‘віросповідання’ та ‘релігійна громада’, хоча воно здебільшого вийшло з ужитку [EI 2003, VII, 61a].

Отже, в сучасній арабській мові значення зазначеної термінологічної лексеми, яка використовувалася виключно як релігійний термін у значенні ‘релігія’, набуло суспільно-політичного відтінку ‘релігійна громада’ внаслідок метонімічного переходу: первинне, загальне значення слова було ‘конкретизоване’ та значною мірою ‘персоніфіковане’.

У класичних тлумачних словниках арабської мови зазначається, що лексема *tā ‘ifah* (мн. *tawā ‘if*) має значення ‘частина (чогось)’ (*al-tā ‘ifah min al-šay ‘ğuz ‘minhu*; *al-tā ‘ifah min al-šay ‘ qit ‘ah minhu*), ‘група людей’ (*tā ‘ifah min al-nās*; *al-ğamā ‘ah min al-nās*) [Lisān al- ‘arab; Muḥtār al-šihāḥ].

У словниковій статті ‘Лісан-уль-араб’ (корінь *twf*) наводиться посилання на раннього коментатора Корану Муджагіда ібн Джабра аль-Маккі (642 – між 718 та 722), який зазначив, що ‘*al-tā ‘ifah* – ‘група людей від одного чоловіка до тисячі або від одного та більше’ (*al-tā ‘ifah al-rağul al-wāḥid ‘ilā al- ‘alf wa qīla al-rağul al-wāḥid fa ma fawqahu*. В тому ж пасажі згадується те, що також від нього передають таке визначення слова *tā ‘ifah* – це ‘щонайменше одна людина’ (*‘aqalluhu rağul*). Також там згадується і посилання на представника ранньомекканської школи богослов’я Ата ібн Абі Рабаха (помер у 732 або 733), який визначив значення цієї лексеми як ‘щонайменше два чоловіки’ [Lisān al- ‘arab].

У Корані це слово у своєму первинному значенні ‘група людей’, ‘деякі (люди)’ зустрічається 24 рази [Mu‘ğam 1988, 547–548].

Так, у III:69:

Waddat tā'ifatu min 'ahli-l-kitābi law yuḍillūnakum wa mā yuḍillūna 'illā 'anfusahum wa mā yaš'urūn

«Дехто з людей (Святого) Письма (тобто іудеї) хотів звабити вас із правдивого шляху. Та вводять в оману вони тільки самі себе, але не видають про це» [Рибалкін 2002, 178];

у LXI:14:

Yā 'ayyuhā-l-lazīna 'āmanū kūnū 'anšāra-l-lāhi kamā qāla 'Īsā bnu Maryama li-l-ḥawāriyyīna man 'anšārī 'ilā-l-lāhi qāla-l-ḥawāriyyūna naḥnu 'anšāru-l-lāhi fa āmanat tā'ifatu min Banī 'Isrā'īla wa kafarat tā'ifatu fa 'ayyadnā-l-lazīna āmanū 'alā 'aduwwihim fa 'aṣbaḥū zāhirīn

«О ви, котрі увірували! Будьте помічниками Аллаха, як мовив Іса, син Мар'ям, апостолам: «Хто мої помічники у Аллаха?» І мовили апостоли: «Ми помічники Аллаха!» І увірувала одна частина з синів Ізраїла, і те увірувала інша частина. І Ми зміцнили тих, хто увірував, проти їхніх ворогів, і вони стали переможцями» [Крачковський 1990, 457].

Отже, в зазначених аятах *tā'ifah* має спільну семантику ‘група’, ‘частина’, яка ще має загальний характер та не пов'язана з релігійними міркуваннями.

У часи пізнього Середньовіччя та в сучасний період ця лексема набула додаткового значення ‘група людей, яких об'єднує спільна релігійна або конфесійна приналежність’ [EI 2003, X, 116a; Munğid 1996, 475].

Таким чином, у слові *tā'ifah* відбулися семантичні зміни, які полягають у звуженні та ‘конкретизації’ значення поняття ‘група’, ‘частина’ в релігійному, а згодом і політичному контексті.

Лексема *qawm* (мн. *'aqwām*, *'aqāwim*, *'aqā'im*, *'aqāwīm* [Munğid 1996, 664] зустрічається в набатейських, пальмірських та сафаїтських написах в імені божества *šay'al-qawm* ‘підтримка людей’. На думку деяких лексикографів, це слово в першу чергу вживається в значенні ‘люди (а саме чоловіки)’, оскільки у класичній арабській літературі *qawm* протиставляється *nisā'* ‘жінки’. Початково цей термін не мав зна-

чення ‘народ’. Він мав значення ‘прибічники (чоловіка)’, ‘(його) рід’.

З вищезгаданої групи лексем, які мають спільну семантику ‘група (спільнота) людей’, слово *qawm* наводиться в Корані частіше. Воно зустрічається 381 раз [Mu‘ğam 1988, 739–746].

Вжите без означеного артикля, *qawm* за своєю семантикою відповідає англ. *people* ‘люди’ [EI 2003, IV, 780b], наприклад:

у XI:61:

Wa 'ilā Samūda 'ahāhum Šāliḥu qāla yā qawmī 'budū-l-lāha mā lakum min 'ilāhīn ḡayruhu huwa 'anša'akum min al-'arḍ wa sta'marakum fihā fa staḡfirūhu ṣumma tūbū 'ilayhi 'inna rabbī qarībun muḡīb

«І до самудян [Ми послали] побратима їхнього, Саліха. Сказав він: «Народе мій! Поклоняйтеся лише Аллахові: у вас немає жодного іншого божества, крім Нього. Він сотворив вас із землі і поселив вас на ній. Просіть же прощення у Нього, потому покайтеся перед Ним, адже Господь мій – Близький і Чутливий» [Рибалкін 2004a, 104].

У Корані вказана лексема переважно використовується у зв'язку з пророками, попередниками Мухаммада, – народами Ібрагіма, Лута, Нуха, тобто їх невірними сучасниками [EI 2003, IV, 780b], як-от: у XXVI:105:

Kazzabat qawmu Nūḥin al-mursalīn

«Народ Нуха брехунами вважав посланників» [Крачковський 1990, 306];

у XI:89:

Wa yā qawmī lā yaḡrimannakum šiqāqī 'an yuṣībakum miṣlu mā 'aṣāba qawma Nūḥin 'aw qawma Hūdīn 'aw qawma Šāliḥīn wa mā qawmu Lūṭīn minkum bi ba'īd

«Народе мій! Нехай розкол зі мною не накличе на вас гріха і не спіткає вас те, що настигло народ Нуха чи народ Саліха. І народ Лута від вас недалеко» [Рибалкін 2004a, 107].

Отже, в Корані слово *qawm* вживається у значенні ‘люди’, ‘народ’, яке воно зберігло і в сучасній арабській мові.

Лексема *ḥizb* (мн. *'ahzāb*), як і *'ummah*, *tā'ifah* та *qawm*, належить до спільної тематичної групи слів, що відображають поняття ‘група людей’ (‘народ’, ‘спільнота’, ‘громада’). Це слово мало початкову семантику ‘група’, ‘група людей, які підтримують (когось), поділяють його ідеї та

готові його захищати» [Munğid 1988, 131]. Також *hizb* має значення ‘частина’. Згодом згадане слово почало позначати поняття ‘частина Корану’, а також ‘збірка молитов’, яке впливає з його попереднього значення. Можливо, релігійна семантика терміна *hizb* була запозичена з ефіопської мови, оскільки в арабській мові дієслово *ḥazaba* використовується у значенні ‘вразити (про печаль, горе, нещастя)’ [EI 2003, III, 513a; Munğid 1996, 131].

В Корані *hizb* зустрічається 20 разів [Mu‘ğam 1988, 253].

Наприклад, у V:56:

Wa man yatawalla-l-lāha wa rasūlahu wa-l-laḏīna āmanū fa ‘inna hizba-l-lāhi hum ul-ğālibūn

«Ті, хто прагне заступництва і дружби Аллаха та Його Посланця, хто увірував, воістину – прихильники Аллаха. Вони і здобудуть перемогу» [Рибалкін 2004г, 97–114].

У “Коментарі” двох Джалалів зазначається, що денотатом ідіоми *hizb ‘allāh* є ‘віруючі’ (букв. ‘прибічники Аллаха’ (*hizb ‘allāh ‘atbā ‘hu*)) [Tafsīr al-Ġalālayn];

у XXXV:6:

‘Inna-š-šayṭāna lakum ‘aduww^{an} fatattahizūhu ‘aduww^{an} ‘innamā yad ‘ū hizbahu li yakūnū min ‘aṣḥābi-s-sa ‘ir

«Воістину, сатана вам ворог, тож вважайте його ворогом! Він кличе свою партію, щоб вони стали мешканцями вогню» [Крачковский 1990, 356]. У “Коментарі” двох Джалалів вказується на те, що фразеологізм *hizb šayṭān* позначає тих, хто зрікся Господа та пішов за Сатаною (*hizb šayṭān ‘atbā ‘uhu fī al-kufr*) [Tafsīr al-Ġalālayn];

у XXX:32:

Min al-laḏīna farraqū dīnahum wa kānū šiya^{an} kullu hizbⁱⁿ bi mā ladayhim fariḥūn

«З тих, котрі розділили свою релігію та стали партіями. Всяка група радіє тому, що у неї» [Крачковский 1990, 335].

У “Коментарі” Ібн Касіра пропонується таке тлумачення слова в цьому аяті:

«Іудеї, християни, зороастрійці, ідолопоклонники та вірні інших фальшивих релігій, окрім мусульман» [Tafsīr Ibn Kaṣīr];

у XXXVIII:11:

Ġund^{um} mā hunālika mahzūm^{um} min al-‘aḥzāb

«Військо, яке там, – розбите, з усіх партій» [Крачковский 1990, 372].

У “Коментарі” двох Джалалів вказується на те, що в цьому аяті під терміном *al-‘aḥzāb* маються на увазі народи, які виступали проти своїх пророків (до Мухаммада) та яких скорили та погубили. *ğund* (мн. *al-‘ağnād*) тут виступає як їхній епітет (народи, які ворогували з посланниками Божими, порівнюються з арміями ворогів, які були переможені та знищені) [Tafsīr al-Ġalālayn];

у XXXVIII:13:

Wa Samūdu wa qawmu Lūṭin wa ‘aṣḥābul-‘Aykati ulā ‘ika-l-‘aḥzāb

«Та Самуд, та народ Лута, та мешканці аль-Айки – всі ці партії» [Крачковский 1990, 372]. Зазначимо, що цей аят є змістовим продовженням XXXVIII:12:

Kazzabat qablahum qawmu Nūḥ^{um} wa ‘ād^{um} wa fir‘awnu zū-l-‘awtād

«До них вважали це брехнею народ Нуха, та Ад, та Фіраун, який мав кілки» [Крачковский 1990, 372].

У “Коментарі” двох Джалалів йдеться про те, що лексема *al-‘aḥzāb* тут позначає плем’я самудитів, народ Лута та мешканців аль-Айки (народ Шуайба). В наступному аяті (XXXVIII:14):

‘In kull^{um} ‘illā kazzaba-r-rusula fa ḥaqqa ‘iqāb

«Всякий вважав брехунами посланників, та справдилася Моя кара» [Крачковский 1990, 372].

Думка про неодмінність Божої карі, яка чекає на тих, хто не увірував в посланників Божих та сперечався з ними, та яка була розвинена в попередніх аятах, досягає логічного завершення. В коментарі до зазначеного аята пояснюється, що ті народи, котрі не прийняли одного з пророків, заперечували всіх, оскільки всі вони закликали до одного – єдинобожжя, та, відповідно, заслуговують на кару Божу [Tafsīr al-Ġalālayn]. Таким чином, аяти 11–14 із сури XXXVIII являють собою композиційну єдність, де слово *hizb* визначається як ключове, на яке падає смислове навантаження зазначеного коранічного пасажу.

Отже, вживання терміна *hizb* у Корані переважно має релігійний відтінок, оскільки він має значення ‘віруючі (букв. ‘прибічники Аллаха’)’, ‘невірні (букв. ‘прибічники Сатани’)’, та ‘народи, з яких походили Божі пророки, яких вони не прийняли’. В цьому зв’язку зазначимо, що

навряд чи слід вважати переклад вказаного слова І.Ю. Крачковським як 'партія' ('партія Аллаха') в V:56 таким, що розкриває істинну суть терміна *ḥizb*, оскільки його сучасне значення 'партія' має виключно політичну конотацію та може викликати у сучасного читача неадекватну асоціацію з назвою ліванського шиїтського військово-політичного руху «Хізбуллах» [Крачковський 1990, 109].

Слово *ša'b* (мн. *šu'ūb*) зустрічається в Корані лише один раз [Му'ğam 1988, 486].

У XLIX:13:

Yā 'ayyuhā-n-nāsu 'innā ḥalaqñākum min zakar^m wa 'unṣā wa ġa'alnākum šu'ūb^m wa qabā'ila li ta'ārafū 'inna 'akramakum 'inda-l-lāhi 'atqākum 'inna-l-lāha 'alīm^m ḥabīr

«О люди! Ми створили вас чоловіком та жінкою та зробили вас народами і племенами, щоб ви знали один іншого. Але ж найблагородніший з вас перед Аллахом – найблагочестивіший. Воістину, Аллах – знаючий, відаючий!» [Крачковський 1990, 423].

У "Коментарі" двох Джалалів зазначається, що *ša'b* – найбільша одиниця племінної структури (*'a'lā ṭabaqāt al-nasab*). *šu'ūb* поділяються на *qabā'il* (одн. *qabīlah*), які в свою чергу підрозділяються на *'amā'ir* (одн. *'imārah*), а вони – на *buṭūn* (одн. *baṭn*). *buṭun* містять в собі декілька *'afhāz* (одн. *fahz*), а вони поділяються на *faṣā'il* (одн. *faṣīlah*). Як приклад наводиться традиційна генеалогія одного з арабських племен:

Huzaumah – ša'b

Kinānah – qabīlah

Qurayš – 'imārah

Quṣayy – baṭn

Hāšim – fahz

al-'Abbās – faṣīlah [Tafsīr al-Ġalālayn].

У "Коментарі" Ібн Касіра наголошується на тому, що *ša'b* – більш загальне поняття, аніж *qabā'il* (одн. *qabīlah*). Ібн Касір також вказує на те, що «вважається, що під терміном *šu'ūb* (одн. *ša'b*) маються на увазі неарабські народи (*buṭūn al-'ağam*), а під *qabā'il* – арабські племена (*buṭūn al-'arab*)», також як і *al-'asbāt* – «коліна ізраїлеві» (*buṭūn banī isra'īl*) [Tafsīr Ibn Kaṣīr].

В доісламській Південній Аравії цей термін (який графічно виражався письмом *musnad* як *s'b*) мав значення 'одиниця соціальної організації, яка традиційно отримала назву 'плем'я'. Південноаравійський *s'b* був з одного боку протилежністю *sr*

(араб. *'ašā'ir*), яке використовувалося осілими мешканцями Південної Аравії на позначення кочових бедуїнів Центральної Аравії, а з іншого боку – до *but* (родини, яка базувалася на дійсній або гаданій спорідненості) в межах південноаравійської осілої культури. Перша дихотомічна група знаходилася в ужитку в арабській мові аббасидського періоду. Аль-Джахиз у трактаті «Про тюрків» визначає *šu'ūb al-'ağam* як 'спільноти осілих іранців', на противагу *'ašā'ir al-'arab* 'кочівники Центральної Аравії' [посилання на аль-Джахиза в EI 2003, IX, 151a]. Південноаравійський *s'b* не ґрунтувався на спорідненості; він був штучною функціональною одиницею, яка не мала чітких меж. У державі Маїн цей термін позначав державу, складові якої мали назву *'hl*. Можливо, що в деяких випадках він позначав групу, яка базувалася на професійній або релігійній основі (у IV ст. єврейська громада в хім'ярітській державі отримала назву *s'b*). Але він застосовувався також і в загальному значенні 'територіально визначена спільнота, яка займалася сільським господарством і функціональна єдність якої полягала в спільній відповідальності за систему іригації в певному районі. Виокремлюючою рисою цих територіальних груп було володіння 'містом' *hgr* як центром торгівлі, общинних справ та релігійного культу [EI 2003, IX, 151a].

Як і *ša'b*, лексема *qabīlah* зустрічається один раз у формі множини (*qabā'il*) у LXIX:13 (див. вище) [Му'ğam 1988, 673]. Вона позначає велику споріднену групу, члени якої вважають, що вони походять від одного спільного пращура, та яка загалом визначається як плем'я [EI 2003, IV, 334a]. Зазначене слово є дериватом арабського кореня *q-b-l*; утворене від нього дієслово *qābala* має значення 'зустрічати', 'зустрічатися віч-на-віч'. Коранічна семантика цього слова аналізується в попередньому пасажі (*ša'b* – див. вище).

До третьої семантичної групи належать такі лексичні одиниці:

dulah;

quṭr.

Спільність формування сучасних значень зазначених лексем полягає в тому, що в першій із них, як згадувалося вище, відбувся семантичний перехід від первинного,

узагальненого значення ‘майно’, (військова) здобич’ до ‘держави’ шляхом метонімії. Інша лексема з вищенаведеного ряду набула сучасного значення ‘країна’ аналогічно до першої лексичної одиниці. Однак вона зустрічається в новому семантичному оформленні лише починаючи з ХІХ ст.

Слово *dūlah* ‘майно’, ‘здобич’ у Корані зустрічається лише один раз [Му‘ğам 1988, 336].

У LIX:7:

Mā 'afā'a-l-lāhu 'alā rasūlihi min 'ahli-l-qurā fa li-l-lāhi wa li-rasūlihi wa li-zī-l-qurbā wa-l-yatāmā wa-l-masākīni wa bni-s-sabīli kay lā yakūna dūlat^{am} bayna-l-'ağniyā 'i min-kum wa mā ātakumu-r-rasūlu fa huzūhu wa mā nahākum 'anhu fantahū wattaqū-l-lāha 'innā-l-lāha šadīdu-l-'iqāb

“Те, що дав Аллах як здобич посланнику Своему від мешканців селищ, – те належить Аллаху, та посланнику, та близьким, та сиротам, та бідним, та подорожанину, щоб не було воно поділене між багатіями вашими. Те, що дарував вам посланник, те беріть, а те, що він вам заборонив, від того утримайтеся. Та бійтеся Аллаха, адже кара Його сильна!” [Крачковський 1990, 452].

У тлумачному словнику арабської мови “Лісан аль-араб” зазначається, що видатний представник куфійської граматичної школи аль-Фарра’ (бл. 761–822) вказував на те, що з усіх, хто вимовляв зазначену лексеми як *dulah*, лише коментатор Корану ас-Суламї (937 чи 942–1021) вживав варіант *dawlah*, з чого випливає, що паралельно вживалися обидва фонеморфологічні варіанти цього слова. На думку визначного арабського граматиста, дослідника Корану та правознавця Абу Убайда (бл. 770–838) та славетного граматиста аз-Задждаджа (бл. 844–923), *dūlah* має значення ‘річ, яка переходить від одного до іншого (‘ism li-š-šay’ *allāzī yatadāwal bihi bi-'aynihi*), а *dawlah* – ‘перехід (майна, здобичі) (назва дії –*al-fi'l*)’. Також встановлюється така семантична різниця між вказаними фонеморфологічними варіантами цього слова:

dūlah ‘майно’ – *dawlah* ‘здобич’

У “Лісан аль-Араб” згадується те, що великий арабський філолог та лексикограф Ібн ас-Сіккіт (бл. 802–858) посилається на уславленого басрійського граматиста та філолога Юнуса ібн Хабїба (бл. 708–798), який, трактуючи слово *dūlah* у зазначеному

аяті, в свою чергу посилається на відомого читця Корану Абу Амра Заббана ібн-аль-Ала (помер бл. 770), якого вважають засновником басрійської граматичної школи. На його думку, *dūlah* (з огласуванням літери *dāl* «даммою») вживається у значенні ‘майно’, а *dawlah* (з огласуванням літери *dāl* «фатхою») – ‘(військова) здобич’ (*ad-dūlah (bi-d-damm) fi-l-māl wa-d-dawlah (bi-l-fath) fi-l-ḥarb*). Останній також посилається і на раннього арабського граматиста та читця Корану Ісу ібн Умара (помер у 766), який вважає, що ця лексема вживається як у першому, так і в другому значенні [Lisān al-‘arab].

У “Лісан аль-араб” та “Мухтар ас-сихах” наводиться і друге значення цього слова – ‘перемога’: *dawlah fi-l-ḥarb 'an tudāl 'ihdā al-fi'atayn 'alā al-'uhrā* «Перемога на війні – це перемога однієї зі сторін над іншою» та зазначається, що дериватом вказаної лексеми є *'idālah* (як синонім наводиться – *al-ğalabah*) – масдар відіменного дієслова *'adāla* ‘допомогти отримати перемогу’, ‘забезпечити перемогу’.

В тій же словниковій статті наводяться приклади вживання зазначеного дієслова:

'adālana 'allāh min 'aduwwina ‘Аллах допоміг нам отримати перемогу’,

'allahumma 'adilnī 'alā fulān wa nṣurnī 'alayhi ‘О Аллах! Допоможи мені перемогти (когось)!’ [Lisān al-‘arab, Muḥṭār al-ṣiḥāḥ].

Слово *dawlah* також має значення ‘перехід від одного стану до іншого’; тут воно виконує функцію масдара дієслова *dāla* ‘переходити від одного стану до іншого, змінюватися’ [Lisān al-‘arab, Munğid 1996, 230]. У тлумачному словнику арабської мови “аль-Мунджид” наводяться приклади його вживання у цьому значенні: *dālat lahu al-dawlah* ‘Його супроводжував успіх, потім його спіткала невдача’ та *al-dahr duwal* ‘Часи швидко змінюються’ [Munğid 1996, 230].

Слово *dulah* в зазначеному аяті використовується у значенні ‘майно, власність, яка переходить від одного до іншого’.

У “Коментарі” Ібн Касїра зазначається, що тут ця лексема вживається у значенні ‘здобич’ (*al-fay*). У “Коментарі” двох Джалалів вона також інтерпретується в значенні ‘здобич’ (*al-fay*, *dawlah mutadāwal*) [Tafsīr Ibn Kaṣīr, Tafsīr al-Ğalālayn].

Якщо розглядати *dūlah* як фонеморфологічний варіант слова *dawlah* (за умови, що обидва варіанти паралельно реалізувалися в класичній арабській мові з однаковою семантикою), то перехід значення цієї лексеми від ‘здобич’ (майно, власність) до сучасного ‘держави’ шляхом метонімії видається цілком логічним, оскільки поняття ‘держави’ було пов’язане з власністю та володінням нею (пор. етимологію слова ‘держави’) [Сівков 2002б, 25–29].

Таким чином, лексема отримала такий семантичний розвиток:

‘здобич’, ‘перемога’ (нетермінологізоване значення) → сучасн. ‘держави’ (термін).

Слово *quṭr* (мн. *‘aqṭār*) ‘країна’ в Корані вживається у своєму первинному значенні ‘бік’, ‘сторона’ 2 рази [Mu‘ḡam 1988, 695].

Наприклад, у XXXIII:14:

Wa law duḥilat ‘alayhim min ‘aqṭārihā summa su‘ilū-l-ḥitnata la ‘atawhā wa mā talabbaṣū bihā ‘illā yasīr^{an}

«А якщо б до них увійти з різних боків селища, а потім спитати про повстання, то вони б зійшлися на цьому та залишалися б там тільки трохи» [Крачковский 1990, 344].

Ібн Касір зауважує, що в контексті цього аята зазначена лексема вживається у значенні *ḡānib* ‘сторона’ [Tafsīr Ibn Kaṣīr].

У LV:33:

Yā ma ‘šara-l-ḡinn wa-l-‘ins ‘in istaṭa ‘tum ‘an tanfuzū min ‘aqṭāri-s-samawāti wa-l-‘arḍi fa-nfuzū lā tanfuzūna ‘illā bi sultān

«О сонм джинів та людей! Якщо можете проникнути за межі небес та землі, то пройдіть! Не пройдете ви інакше, як з владою» [Крачковский 1990, 439].

Ібн Касір пояснює слово *quṭr* у контексті даного аята як ‘напрямок’, ‘сторона’ (*lā an-nufūz^a ‘an ḥukmi-hi fī-kum ‘aynama zahabtum ‘uḥūta bikum* ‘Ви не зможете уникнути волі Аллаха. Де б ви не були, вона охоплює вас’) [Tafsīr Ibn Kaṣīr].

Перехід від ‘сторона’ до ‘країна’, який, як це згадувалося вище, відбувся в семантичній структурі зазначеної лексеми у XIX ст., спостерігається і в інших мовах світу (пор. етимологію укр. *країна*, рос. *страна* та англ. *country, land*) [Сівков 2002б, 25–29].

Таким чином, зазначена лексема зазнала семантичної зміни від: ‘сторона’ (нетермінологічне абстраговане поняття)

до → ‘країна’ (конкретизоване уособлення поняття ‘сторона’).

Арабське слово *malik* (мн. *mulūk*), як і давньоєвр. *melekh* та арамейськ. *malkā*, походить від давньоєврейського кореня *m-l-k* із загальною семантикою ‘володіння’, який набув значення ‘правління’, ‘уряд’ шляхом семантичного розширення [EI 2003, VI, 261a]. Як титул правителя цей термін зустрічається в доісламських написах Південної Аравії та окраїн Сирійської пустелі [EI VI, 261a; Сівков 2003б, 20–22]. У Корані ця лексема вживається в значенні ‘володар’ 15 разів [Mu‘ḡam 1988, 848].

У коранічній семантиці цієї лексеми виділяються два напрямки реалізації поняття ‘володар’:

1. ‘Цар’, ‘правитель’ (персоніфікація поняття ‘володар’). Так, у Корані згадуються історичні та легендарні правителі (серед них Фараон та Саул) [EI 2003, VI, 261a].

Наприклад, у II:247:

Wa qāla lahum nabiyyuhum ‘innā-l-lāha qad ba‘asa lakum Ṭālūta malik^{an} qālū ‘annā yakūnu lahu-l-mulku ‘alayna wa naḥnu ‘aḥaqqu bi-l-mulki minhu wa lam yu‘ta sa ‘at^{an} min al-mālī qāla ‘innā-l-lāha ṣtafāhu ‘alaykum wa zādahu bastat^{an} fī-l-‘ilmi wa-l-ḡismi wa llāhu yu‘ī mulkahu man yaṣā‘u wa llāhu wāsi‘^{un} ‘alīm

«Іхній пророк сказав їм: “Аллах уже послав вам Талуту царем”. Вони сказали: “Як може він панувати над нами, коли в нас більше прав на владу, ніж у нього, і йому не дано досить багатств?” Він відповів: “Аллах віддав йому перевагу над вами, наділивши його достатком у знанні та силі. Аллах дарує Свою владу кому побажає”. Аллах Усюдиущий, Всезнаючий» [Рибалкін 2002, 156].

У контексті цього аята йдеться про ізраїльського царя Саула. В.С. Рибалкін вказує на те, що семантика імені Талут походить від кореня *t-w-l* ‘бути високим’. Біблійного Саула тут названо Талутом тому, що він був велетенським на зріст. Крім того, ім’я Талут утворено за такою парадигмою, як співзвучну римовану пару до імені Джалут, що є зручним і типовим для усних переказів [Рибалкін 2002, 156].

у XII:50:

Wa qāla-l-maliku ‘ū bihi fa lammā ḡā‘a-hu-r-rasūlu qāla-rḡī‘ ‘ilā rabbika fa s‘alhu mā bālu-n-niswati-l-latī qaṭa‘na ‘aydiyahun-na ‘inna rabbī bi kaydihinna ‘alīm

«Цар повелів: «Приведіть його до мене!» Коли до [Йусуфа] прийшов посланець, він сказав: «Повертайся до свого пана і запитай його, що сталося з жінками, які порізали собі руки. Адже Господь мій добре знає про їхні підступи» [Рибалкін 2004б, 83].

В зазначеному аяті *malik* позначає титул фараона (царя єгипетського).

2. ‘Господь’ (одне з імен Аллаха).

Наприклад, у ЛІХ:23:

Huwa l-lāhu-l-lazī lā ‘ilāha ‘illā huwa-l-maliku-l-quddūsu-s-salāmu-l-mu‘minu-l-muḥayminu-l-‘azīzu-l-ḡabbāru-l-mutakabbiru subḥāna llāhi ‘ammā yuṣṛikūn

«Він – Аллах, немає божества, окрім нього, Цар, Пресвятий, Мир, Вірний, Охоронник, Великий, Могутній, Звеличений; хвала Аллаху, Він вище того, що вони надають Йому у співучасники» [Крачковский 1990, 453].

Згідно з ісламською концепцією епітет *al-malik* ‘Цар’, ‘Володар Небес та Землі’ належить виключно Господу. З цього погляду халіфу – керівнику громади віруючих – було надано право вершити Божу

владу, хоча сама влада, а також царський титул належать лише Йому. Відповідно, претензії людини на цей титул вважалися ганебними рисами нечестивої влади, не зміну якій мала прийти система правління, яка б відповідала канонам ісламу. З цього часу термін *malik* ‘цар’ ототожнювався зі світською владою, на протигагу *ḥalīfah* ‘халіф’ та *imām*, які були пов’язані з такими рисами, як праведність та благочестя.

Ібн Касір вказує на те, що ця лексема має значення ‘володар всього суцього’ (*al-mālik li ḡamī‘i al-‘aṣyā’*) [Tafsīr Ibn Kaṣīr].

Таким чином, у результаті розгляду вживання зазначеного слова робиться висновок, що воно вживається як у сакральному (одне з імен Аллаха), так і відомому термінологічному значенні ‘цар’, ‘правитель’ (іноземних народів (немусульман)).

Отже, з аналізу коранічної семантики досліджуваних лексем випливає, що вони ще не використовувалися як адміністративно-політичні терміни і тому ще не набули своїх класичних термінологічних значень (за виключенням *malik*).

ЛІТЕРАТУРА

Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, 1998.

ИРС – Иврит-русский словарь. Москва, 1963.

Ислам. Энциклопедический словарь. Москва, 1991.

КОРАН. Дослідження, переклад (фрагмент), коментарі В.С. Рибалкіна. Київ, 2002.

КОРАН. Сура ХІ: ГУД. Переклад з арабської та коментарі Рибалкіна В.С. // Сходознавство. № 23–24. Київ, 2004а.

КОРАН. Сура ХІІ: ЙУСУФ. Вступна стаття, переклад з арабської та коментарі Рибалкіна В.С. // Східний світ, № 2, 2004б.

КОРАН. Сура ХІІІ: ГРІМ. / Переклад з арабської та коментарі В.С. Рибалкіна // Східний світ, № 4, 2004в.

КОРАН. Сура V: СТІЛ. / Переклад з арабської та коментарі В.С. Рибалкіна // Сходознавство. № 27–28. Київ, 2004г.

КОРАН. Сура VI: ХУДОБА. / Переклад з арабської та коментарі В.С. Рибалкіна // Східний світ, № 1, 2005а.

КОРАН. Сура VII: МУРИ. / Переклад з арабської та коментарі В.С. Рибалкіна // Східний світ, № 2, 2005б.

Коран. Пер. и коммент. И.Ю. Крачковского. Москва, 1990.

Свет Священного Корана (разъяснения и толкования). Составленное группой мусульманских ученых. Т. 19. Исфаган, 1999.

- Сівков І.В.* Термінологія сакральної влади: порівняльний аналіз арабо-мусульманської та японської традицій // Мова та історія. Вип. 59. Київ, 2002а.
- Сівков І.В.* Реалізація понять 'держава' та 'країна' в деяких слов'янських, західноєвропейських та східних мовах // Мова та історія. Вип. 60. Київ, 2002б.
- Сівков І.В.* Нові матеріали до питання етимології арабської адміністративної лексики // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та літератури. Вип. 7. Київ, 2003а.
- Сівков І.В.* Семантичні особливості позначення понять 'конституція' та 'король' в арабській мові в порівнянні з українською та англійською // Мова та історія. – Вип. 65. Київ, 2003б.
- Ayalon, Ami.* Language and change in the Arab Middle East. The evolution of Modern political discourse. New York–Oxford, 1987.
- ЕІ 1913–1936 – *E. J. Brill's First encyclopedia of Islam 1913–1936.* Leiden–New-York–Kobenhavn–Koln, 1987.
- ЕІ 2003 – *The Encyclopaedia of Islam.* WebCD edition. Brill Academic Publishers. 2003 (на компакт-диску).
- Al-Fīrūzābādī.* **Al-Qāmūs al-muḥīṭ** (електронна версія) // *www.dorar.net.*
- Lisān al-‘arab** (на компакт-диску). Maktabat al-tārīḥ wa-l-ḥaḍārah al-‘islāmiyyah. Al-Turās. Markaz li-l-barmağiyyāt.
- Al-Mu‘ğam al-mufahras li-‘alfāz al-Qur‘an al-Karīm.** Al-Qāhirah, 1988.
- Muhtār al-ṣiḥāḥ** (на компакт-диску). Maktabat al-tārīḥ wa-l-ḥaḍārah al-‘islāmiyyah. Al-Turās. Markaz li-l-barmağiyyāt.
- Al- Munğid fi-l-luğāt wa-l-‘a‘lām.** Bayrūt, 1996.
- Tafsīr al-Ġalālayn** (на компакт-диску). Maktabat al-‘usrah al-‘iliktrūniyyah. Al-Tafsīr wa ‘ulūm al-Qurān. Al-Turās. Markaz li-l-barmağiyyāt. Al-‘iṣḍār 2.0.
- Tafsīr Ibn Kasīr** (на компакт-диску). Maktabat al-‘usrah al-‘iliktrūniyyah. Al-Tafsīr wa ‘ulūm al-Qurān. Al-Turās. Markaz li-l-barmağiyyāt. Al-‘iṣḍār 2.0.
- Tafsīr al-Qurṭubī.** (на компакт-диску). Maktabat al-‘usrah al-‘iliktrūniyyah. Al-Tafsīr wa ‘ulūm al-Qurān. Al-Turās. Markaz li-l-barmağiyyāt. Al-‘iṣḍār 2.0.